

Miként szelídítette meg Ceaușescu Grósz

Egy magas szintű magyar-román találkozó

Előzmények

A magyar-román kapcsolatok egy hosszú és mind feszültebb periódusa után a két ország pártvezérei ez év (1988) augusztus 28-án találkoztak Arad erdélyi városban, amely közel fekszik a közös határhoz.

A kapcsolatok feszültsége nagyrészt az erdélyi magyar kisebbséget elnyomó és azt asszimilálni törekvő román politikából származik. Az ottani magyarok lélekszáma több mint kétfélmillió¹, és Európa legnagyobb nemzeti kisebbségét alkotják.² A velük szembeni politika egyáltalán nem új jelenség; attól a pillanattól kezdve, hogy ez a terület az első világháború végén Románia birtokába került, valamennyi kisebbség (a magyarokon kívül még németek, szerbek, szlovákok, zsidók, ruténok stb.) vonatkozásában érvényesítették.

A kommunista rendszer 1948-as beiktatása az asszimiláció megvalósítása számára új lehetőségeket jelentett, mindenekelőtt azoknak a hatékonyabb eszközöknek köszönhetően, amelyeket a diktatúra kínál a központi akarat megvalósítása számára, valamint a kisebbségek autonóm tevékenysége anyagi alapjainak a magántulajdon megszüntetése, továbbá az egyházak – a magyarok esetében a kálvinista, unitárius és katolikus, a németeknél az evangélikus egyház – életének folytonos korlátozása révén.

A kisebbségek elleni támadások különösen az 1956-os magyarországi forradalom után erősödtek, és úgy tűnik, hogy Romániában az etnikai kérdés a mostani évtizedben érkezett a végső megoldás fázisába.

A magyarországi politika korifeusai a romániai magyarok helyzetét (valamint a többi szomszédos országokbeliét, amelyek az első világháború után maguk is nyertek az ezeréves Magyarország területeiből, olyanokból is, ahol kizárólag vagy többségükben magyarok laktak) – valószínűleg a „proletár nemzetköziség” nevében – hallgatással kezelték. A hivatalos álláspont szerint sorsuk kizárólag azokra az országokra tartozik, amelyekben élnek.

Maga Erdély múltja is a tiltott témák közé tartozott, az egyetemek történelmi szakjainak tananyagából hiányzott, noha ez a terület a IX. század végétől Magyarország szerves részét képezte, az ország törökök általi elfoglalása idején pedig (mintegy 150 évig a XVI-XVII. században) autonóm fejedelemség volt és a magyar kultúra virágzó területe maradt.

A helyzet a közvélemény hatására az 1970-es években lassan megváltozott. Magyarország lakosai mintegy harmadának rokona van Erdélyben, vagy éppenséggel onnan származik. Még nagyobb azok száma, akiknek erdélyi barátai, ismerősei vannak. Ők hozták az első híreket a megszüntetett magyar iskolákról, a sírköveken átkeresztelt nevekről, a magyar értelmiségieknek a román állambiztonság általi üldöztetéséről, a magyar nevet viselők hátrányos szakmai megkülönböztetéséről stb.

Egy idő után a magyar médiában megengedték az Erdély szó használatát, és annak kimondását is, hogy ott magyarok is élnek. Azok helyzetéről viszont senki sem beszélt. (Egy budapesti újságíró Erdélyben tett utazása után felkereste Aczél Györgyöt, aki akkor a magyar kommunista hatalom második embere volt, és megosztotta vele a benyomásait. Aczél dühösen így reagált: „Értsék meg már végre, hogy a román elvtársak is a szocializmust építik”!)

A két ország közötti feszültség mindenekelőtt abból származott, hogy a román fél szabotálta a magyar kommunista párt (pontos neve Magyar Szocialista Munkáspárt volt) akkori első titkára, Kádár János és Nicolae Ceaușescu közötti 1977-es találkozó megegyezéseinek megvalósítását. Ez utóbbi később a szorosabb gazdasági együttműködés érdekében és a baráti kapcsolatok látszatának megteremtése céljából többször is javasolta a magyar vezetésnek a két ország közötti magas szintű találkozó megtartását. Kádár válasza azonban mindig ez volt: neki nincs mit tárgyalnia, amíg az 1977-es megegyezés pontjait nem valósítják meg.

Közben megindult a végső támadás a romániai magyar kisebbség ellen, ami önmagában véve biztosan nem váltotta volna ki a magyar külpolitika reakcióját. De a román hatóságok ezzel egyidőben a határnál megnehezítették a magyar turisták bejutását az országba, a kulturális bizottságok tárgyalásai

kudarcot vallottak (négy éve nincs kulturális egyezmény a két ország között), Ceaușescu pedig mind Romániában, mind külföldön propagandakampányt indított a magyarok ellen, sovinsztáknak, fasisztáknak stb. nevezvén őket (ez az az eset, amikor a tolvaj kiált tolvajt), és néhány magyar politikust személyesen is megtámadott.

Így az utóbbi három-négy esztendőben a magyar külpolitika nem hirtelen ugyan, de radikálisan megváltozott, és nemzetközi fórumokon és találkozókön a nacionalizmus problémáját veti fel, a kisebbségek jogait az emberi jogok szerves részeként tárgyalja. Ez mód felett irritálta a román vezetést; ennek tényét nyilvánvalóan tanúsítják a romániai sajtó cikkei.

Ugyanebben a periódusban egy teljesen új jelenség tűnt föl: emberek, akiket a „szocialista” blokk egyik államában jelentkező elnyomás űzött el, ugyanazon blokk egy másik országában politikai menedéket kértek. (Mindmáig azonban azt nem, hanem csak egy tartózkodási engedélyt kaptak.) A román állampolgárságú menekültek száma (főleg magyarok, kis számban németek és románok) ma a magyar statisztikai adatok szerint meghaladja a húszezret, és legalább ugyanennyien vannak, akiknek sikerült szabad országokba tovább menniük. Ez a jelenség, amely Magyarországon társadalmi problémává lett, maga is hozzájárult a magyar külpolitika említett aktivizálódásához. Azóta a magyar politikusok felvetették a magyar állam felelősségének kérdését a szomszédos államokban élő magyar kisebbség sorsát illetően.

A „lakott területek modernizálásának” a folyó év elején Romániában meghirdetett terve, mely szerint az ország 13.000 falvából hétezret (a legtöbbjük Erdélyben) – az új szántóföldekhez jutás ürügyével – templomaival, temetőivel, történelmi emlékműveivel együtt eltörölnek a föld színéről (jó alkalom az etnikai homogenizálásra), nagy felháborodást váltott ki a világ számos részén, így Magyarországon is. Az idei esztendő (1988) június 27-én Budapesten több mint 100.000 ember tüntetett, de kisebb demonstrációk más helységeken is voltak. Ezt az alkalmat használta fel Románia arra, hogy megszüntesse a Kolozsvári (a város német neve Klausenburg, a román: Cluj) Magyar Konzulátust, amelynek létesítése a két kommunista pártvezér 1977-es megegyezése kevés megvalósult célkitűzéseinek egyike volt. A Magyarország és Románia közötti feszültség a csúcsára ért.

A kiöregedett Kádár Jánost 1988 áprilisában leváltották. Grósz Károly, az új magyar első titkár (akit ugyanazon év május 22-én, a párt országos konferenciáján választottak meg) június 13-án a televízióban bejelentette a közeljövőben esedékes látogatását Romániában. Bukarest azonban nem sietett reagálni a magyar kezdeményezésre.

Szűrös Mátyás, a magyar külpolitika tényleges vezetője Magyarország tárgyalási kezdeményezéséről szólva, július 1-én a magyar parlamentben így nyilatkozott: „A helyzet szánsalmasan tovább rosszabbodik. A román fél visszautasította a kezdeményezéseinket, és még csak nem is válaszol rájuk; hasonló javaslatokat a maga részéről nem terjesztett elő. Románia az egész világon ara törekszik, hogy a magyarok elleni érzéseket szítson. (...) Üzeneteik és nyilatkozataik elfogadhatatlan igényeket, mi több, fenyegetéseket tartalmaznak, hogy kizárólagos érvénnyel a román álláspontot fogadjuk el egyedüli kiindulóponként a megbeszéléseinken.” (Magyar Nemzet, 1988. július 2.)

A helyzet nyilvánvalóan bosszantotta a Szovjetuniót. A szovjet miniszterelnök, Nyikolaj Rizskov július 7-én, a Kölcsönös Segélynyújtási Szerződés prágai értekezletén így nyilatkozott: „A problémát a két ország kell megoldja, és álláspontunk szerint meg kell oldaniuk. A helyzet nem normális.”

Augusztus 25-én a külpolitikai kérdések szovjet szóvivője így nyilatkozott: „A helységek modernizálására vonatkozó román tervek mi a magyar-román kapcsolatok problémájának tekintjük. Reméljük, hogy tárgyalásokra kerül sor a két ország között, és hogy ezek a tárgyalások mindkét fél számára elfogadható eredményre vezetnek.”

És milyen különös egybeesés: ugyanazon a (csütörtöki) napon a románok magas szintű találkozót javasolnak *a hét végére*. A magyarok elfogadják ezt a rövid határidőt. A találkozóra augusztus 28-án, vasárnap kerül sor.

A következő napon a Frankfurter Allgemeine Zeitung kommentárja úgy véli, hogy Ceaușescu döntése – aki már régebb ideje szeretne egy meghívást kapni Moszkvába, de azt tanácsolták neki, hogy előbb lépjen közvetlen tárgyalásokba Magyarországgal – végül is a magyar politika győzelme.

Azonban ha figyelemmel elemezzük a tárgyalások körülményeit és eredményeit, állíthatjuk, hogy ez a találkozó a román politika győzelme volt.

A tárgyalások

A románok által javasolt találkozás időpontja oly közel volt a közlés pillanatához, hogy nem hagyott időt a tárgyalások előkészítéséhez, és úgy hangzott, mint egy ultimátum. A magyar vezetés elfogadta ezt az ultimátumot.

A magyar delegációt a határnál Ion Stoian, a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának a titkára fogadta, és közölte velük az aradi fogadás programját. Grósz ekkor érdeklődött tőle, hogy *a román fél mennyi időt szentel* a találkozóknak.

A magyar delegációt felszólították, hogy hagyják el személygépkocsijaikat, és üljenek át román gépkocsikba, amelyek a határtól Aradra vitték őket. (Népszabadság, 1988. augusztus 29.)

A Ceaușescu által rendelt ünnepi asztalnál a magyar delegáció előre megszabott menüt kapott, míg a román delegáció tagjai különböző ételfajták között válogathattak.

Grósz tolmácsát nem engedték részt venni a két vezető négyszemközti beszélgetésén – amely két részletben egy óra hosszat tartott –, ezen csak Ceaușescu tolmácsa lehetett jelen.

Következésképp a magyar delegációt Ceaușescu megalázta, amire Grósz az ünnepi asztalnál mondott pohárköszöntőjében így reagált: „Drága Ceaușescu elvtárs! A magam és elvtársaim nevében szeretném köszönetemet kifejezni a meghívásért és a találkozó előkészítéséért.” (Népszabadság, 1988. augusztus 29.) A romániai sajtó szerint (például a Marosvásárhelyen – románul Țirgu Mureș – megjelenő magyar nyelvű Vörös Zászló újság augusztus 30-i számában) Grósz a találkozót követő sajtóértekezleten többek között ezt mondta:

„Kihasznlom az alkalmat, hogy önök előtt is köszönetet mondjak Nicolae Ceaușescu elvtársnak a figyelmességéért, nyitott szelleméért és azokért a tapasztalatokért, amelyeket megosztott velünk, és méltányolom azt a gondosságát, amelyet irányunkban kinyilvánított.”

Ez a mondat hiányzik a magyarországi lapok jelentéseiből.

A tárgyalások összesen több mint kilenc órát tartottak. A magyar sajtóból erről annyit tudunk meg, hogy a magyar fél által felhozott problémák tíz pontját vitatták meg:

1. a gazdasági együttműködés kiszélesítése
2. a egyes kulturális bizottság újbóli összehívása
3. a magyar és a román történészek együttműködése a történelmi problémák kizárólag tudományos alapokon történő kezelésével, kizárva a politikai szempontokat
4. együttműködés a Magyarországra menekült román állampolgárok problémáinak megoldásában, beleértve a családok egyesítését is
5. a kolozsvári magyar konzulátus (megnyílt 1980-ban, a románok bezárták 1988-ban) és a debreceni román konzulátus (megnyílt 1981-ben, a románok bezárták 1985-ben) újbóli megnyitása
6. a közös történelmi hagyományok gondozása
7. a kétoldalú turizmus útjában álló akadályok elhárítása
8. egy magyar újságíró küldöttség látogatása a magyarok és románok által lakott vidékeken
9. a „helységek modernizálása” terve végrehajtásának felfüggesztése
10. egy újabb magas színvonalú találkozó, mely alkalommal a nemzetiségekre vonatkozó közös nyilatkozatot dolgoznak ki

Ez a program az 1977-ben aláírt megegyezésnél sokkal korlátozottabb, több pontja (1., 2., 3., 5., 6. és 7.) lényegében már ott is szerepelt. Csak négy pontja tartalmaz új elemeket: a menekültek kérdése és a „helységek modernizálása” (amelyek 11 évvel korábban még nem is léteztek), a nemzetiségekre vonatkozó nyilatkozat közös kidolgozása, valamint a magyar újságírók látogatása Romániában.

Az a tény, hogy ez az utóbbi kérdés a legmagasabb szintű tárgyalások tárgya kellett legyen, megfelelően jellemzi a két ország viszonyát.

A román fél kezdettől elutasította a magyar vezetés két kérését (a román média ezeket nem is említette): a konzulátusok újraindítását, és a falvak lerombolása végrehajtásának felfüggesztését. A többi nyolc pontot olyan problémáknak tekintették, amelyek tárgyalások tárgyai lehetnek.

Tudomásul véve, hogy a magyarok visszautasítják a menekültek Romániába való visszaküldését, a románok álláspontja az volt, hogy bár ellenzik a szülőföld elhagyását, mégis azok, akik családtagjaik

után szeretnének emigrálni, megkapják ezt a lehetőséget. Ennek az állításnak a hivatalos magyar értelmezése: a román hatóságok nem fogják megakadályozni a családok újraegyesülését.

A román hatóságok családegyesítésről szóló állítása és annak magyarok általi értelmezése a valóságban mindmáig megalapozatlannak bizonyult.

A találkozás alkalmával kiadott közös közlemény mindenekelőtt közhelyeket tartalmaz, általános utalásokat tesz a gazdasági, tudományos és kulturális téren történő együttműködésre, a turisztikai kapcsolatok fejlődésére és az újságíró-küldöttségek cseréjére.

Nagyon keveset tudunk a két vezetőnek a tárgyalásokon tanúsított konkrét magatartásáról és a megbeszélések légköréről. A közös nyilatkozat szerint a légkör őszinte volt és nyílt, ami a kommunista országok tolvajnyelvén azt jelenti, hogy voltak közöttük ellentétek.

A nemzetközi sajtó mindenekelőtt két mozzanatot domborított ki: az ünnepi asztalnál Ceaușescu a román-magyar kapcsolatok új kezdetéről beszélt, Grósz viszont azt húzta alá, hogy nem szavakkal, hanem tényekkel „lehet hozzájárulni az egyetemes haladáshoz”.

A találkozót követő sajtóértekezleten mindkét vezető azt állította, hogy a gazdasági együttműködésre téve a hangsúlyt, mindenekelőtt azokat a közös pontokat keresték, ahol megértik egymást. Ceaușescu minden nép belső ügyeibe való be nem avatkozás elvének fontosságát hangsúlyozta. Ez ebben az esetben a Ceaușescu család belső ügyeire vonatkozott, amely az ország minden fontos hivatalára rátette a kezét.

Grósz magatartására bizonyos mértékig következtethetünk a szegedi televízió interjújából, amelyet az Aradról Budapest felé való visszatérésekor adott. (1988. augusztus 29.)

Nagyra értékelte a román fél „fogékonyságát” arra, hogy elvben megengedje egy csoport magyar újságíró számára a romániai helyzet tanulmányozását, amit azzal indokolt, hogy ez „hozzájárulhat mindannak az elosztatásához, aminek nincs létezési alapja, ahhoz, hogy a dolgokat néven nevezzük, és hozzákezdjünk reális problémákról beszélni. *Ha valóban vannak problémák. Mert most bizonyos mértékig harcban állunk, amelyben nem igazán látjuk, hogy miért és mi ellen harcolunk.*”

Ez azt jelenti, hogy Grósz Károly, Magyarország vezetője a két ország kapcsolatának hosszas feszültsége után (aminek – gondolná az ember – konkrét okai voltak Magyarország számára is), amit több tízezer menekült tanúsít, és miután a nemzetközi sajtó (az utóbbi időben a magyar is) mindinkább telve van a romániai helyzet leírásával – Grósz Károly nem tudja, hogy vajon valóban vannak-e problémák. Hasonló módon beszélt a „helységek modernizálásának” kérdéséről is, a konzulátusok újra megnyitásának ügye azonban nézete szerint végképp lekerül a napirendről, mert a román partner álláspontja az, hogy ők elvből bezárnak minden konzulátust, és maguk sem tartanak fenn más országokban hasonló intézményeket. „Ha ez elvi álláspont náluk, akkor nekünk ezt tudomásul kell venni.”

A találkozás „gyümölcsei”

Ha tudomásul vesszük az eddig mondottakat, különösen az idézett augusztus 29-i interjút, amelyik büzlik az arra irányuló erőfeszítés verejtékétől, hogy igazolja az aradi találkozó jelentőségét, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a két ország vezetői a leglényegesebb problémáról, éspedig a romániai magyar kisebbség elnyomásáról és erőszakos asszimilációjáról nemigen említettek semmit. Grósz Károly, Magyarország minisztertanácsának 12. elnöke konkrét problémákkal kapcsolatban nagyon hamar a kompromisszumot választotta, a legégetőbb kérdéseket azonban maga is elkerülte, hitelt adott olyan ígéretnek, amelyeket ugyanaz a Ceaușescu 1977-ben is megtett, anélkül, hogy teljesítette volna.

Grósz Károly, ez a neosztalinista politikus, annyi lelki emelkedettséggel, amennyi egy megye párttitkárához méretett, kétségtelenül a kommunista ideológia és a párton belüli pozícióharcoknak a szakértője. A találkozóra azonban készületlenül ment el, és nem képviselte a magyar nép érdekeit. (Ezt nem is lehetett tőle várni, hiszen nem ez a nép választotta őt. Ezért csak egy pszeudoliberalis kommunista társadalom képviselője lehetett, egy olyané, mint amilyen az egész mai magyar rendszer.)

A magyar külpolitika szakértői utólag, a találkozó után megpróbálták javítani valamit az „eredményen”, például újra felvetették a magyar konzulátusról szóló vitát, mivel ennek a létét előírja egy ma is érvényes kétoldalú nemzetközi egyezmény. A Szovjetunió és Csehszlovákia ma is

zavartalanul fenntartanak ilyen konzulátusokat Constanța, a román kikötővárosban. A magyarok további próbálkozásai azonban eredménytelen maradtak.

Kezd körvonalazódni az a mód is, ahogyan a román vezetés a tárgyalások során értette azokat a kérdéseket, amelyekben állítólag egyetértésre jutottak: a turizmus fejlesztésére vonatkozó szeptember eleji megbeszélések meghiúsultak, még az előbbi állapotot sem sikerült visszaállítani eredeti formájában, ami pedig a menekült családok újraegyesítését illeti, egyetlen eset sem ismert, amelyben a hivatalos eljárás megindult volna. A bulldózerek indulásra készen állanak (mintegy tucatnyi német falu eltűnt már Erdélyben), a román vezetés pedig egy új eszköz használatába kezdett az ország etnikai homogenizálása céljából: a szaklíceumok erdélyi magyar végzettjeit Ó-Romániába (a Regátba) nevezik ki (ez némileg hasonló ahhoz, mintha a finnországi Åland, Åbo és környékén lakó svédek az ország olyan vidékeire helyeznék ki, ahol csak finnek laktak), a két terület szakiskoláit pedig kölcsönösen kicserélik, és mindkettő diákjai a végzettségük helyén, tehát a szülőföldjüktől távol jutnak majd álláshoz, ami szintén növeli az etnikai keveredést. (Romániában nincs szabad piaca a munkahelyeknek, és némi kivételtől eltekintve az embereket mindenütt *kinevezik*.)

A magyar újságíróknak szóló meghívás mindmáig nem jutott el Budapestig; ehelyett a románok a tárgyalások alatt megfenyegették a magyarokat. Egyebek között Ceaușescu személyesen azt nyilatkozta, hogy Románia bármikor képes atombombát előállítani. Egy magyar diplomatát azzal tartóztattak le, hogy gépkocsijával balesetet okozott, de később a vádat megváltoztatták (ahogy a Romániában élő magyar nemzetiségűekkel is el szoktak jární), és azzal a váddal utasították ki az országból, hogy röplapokat osztogatott. A magyar vezetők tiltakoztak, és azzal válaszoltak, hogy kiutasítottak Magyarországról egy román diplomatát.

A két ország vezetőinek a találkozója után Moszkva örömet fejezte ki, hogy csökkent a feszültség a két „szövetséges” között (melyek közül Magyarországon 100.000 szovjet megszálló katona található, míg Romániából Hruscsov 1956-ban – az országnak az 1956-os magyar forradalom idején mutatott rendíthetetlen szovjethűsége jutalmaként – kivonta a csapatait), de Ceaușescut, ezt az ultrasztalinista diktátort a glasznoszty atyja találkozásukkor a kommunista országok vezetőinek hagyományos csókjával köszöntötte, januárban pedig, a hetvenedik születésnapján, megkapta Gorbacsovtól a legmagasabb szovjet kitüntetést).

Az aradi találkozó tehát a világnak bemutatott színjáték volt, amelynek célja a Romániával kapcsolatos nemzetközi aggodalmak csökkentése volt, míg a magyarok és más nemzetiségek helyzete ebben az országban semmit nem változott, a Magyarországon megtelepedett menekültek pedig hiába várják, hogy újra találkozzanak családtagjaikkal.

Helmuth Kohl kancellár az augusztus 31-én tartott sajtóértekezleten azt mondta: a szövetségi kormánynak az a célja, hogy a német származású emberek minél hamarabb és minél nagyobb számban elhagyják Romániát, mert sorsuk megoldására nem lát semmilyen más lehetőséget.

Ez a megállapítás a Szövetségi Németországban ellenmondó nézetek megnyilvánulásához vezetett, de tény, hogy egy Romániával való megegyezés értelmében minden évben 12.000 német (akiket a XII. századtól kezdve a magyar királyok telepítettek be Erdélybe) hagyja el ezt az országot. Májig százezren mentek el, a német állam 100 millió márkát fizet évente értük. Még mintegy kétszázharminc ezren maradtak, és 80%-uk el kívánja hagyni a szülőföldjét. De 180.000 német távozásának engedélyezéséért Románia legkevesebb 1,4 milliárd márkát igényel.

De ki fizet a kétmilliónál is több erdélyi magyarért?

És vajon ez lenne a megoldás?

Göteborg, 1988. október

TÓTH KÁROLY ANTAL, Svédország

(Megjelent svédül az Exaudi című göteborgi folyóirat 1988. 3. /decemberi/ számában)

Utólagos jegyzetek (a 2016. évből):

1. A becslések abból indultak ki, hogy a kommunista rendszer által nyilvánosságra hozott adatok szinte szükségszerűen hamisak, különösen, ha a népességre vonatkozókat a dokumentált sovinizmus is

befolyásolja. A kommunizmus összeomlása és Ceaușescu bukása utáni 1992-es népszámlálás azonban alig valamivel több mint egymillió hatszázezer magyart mutatott ki Erdélyben a több mint kétmillió helyett. (Lásd Varga E. Árpád: *Erdély anyanyelvi, nemzetiségi és felekezeti statisztikája, 1880-1992. A Magyarság és Európa* 1994. 4. számában megjelent tanulmány bővített és módosított változata. A világhálón: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/maeuropa.htm>) Számuk azóta valamennyit csökkent.

2. Magyarország trianoni feldarabolása után valóban ez volt a helyzet. Jelenleg is kétmillió hatszázezerre becsülik a különböző országoknak szülőföldjükkel együtt odaajándékozott magyarokat. A Szovjetunió felbomlása óta azonban Európában az oroszok képezik a legnagyobb számú anyaországon kívüli kisebbséget. Becslések szerint húsz és huszonöt millió között van a számuk. (T.K.A.)

(Megjelent svédül Jan Behre göteborgi újságíró EXAUDI című magánfolyóiratában 1988 decemberében, magyarul pedig a KAPU 2016/6-7-es számában.)